

РОЗБІЙНИЦЯ З ВЕЛИКОЇ ДОРОГИ

Про родину полковника Герасима Кондратьєва, сумського осадчого, про його особисте життя відомо не так уже й багато. І навіть відштовхуючись від історичних свідчень, документів, які пощадив неблаганний час, кожен з краєзнавців трактує цей образ по-своєму. Відомо, що сумський полковник був сином «значного козака» зі Ставищ, був двічі жонатим, і другу дружину звали Катериною. Збереглися відомості про трьох синів і дочку Марусю, яка, очевидно, померла ще молодю. Та про рідну сестру залишилися лише чутки й легенди, які можна розуміти по-різному. Легенди, з яких, обтрусивши порох віків, може народитися живий, цікавий і захоплюючий роман з історії підкорення Дикого поля українцями. Треба лише трохи художнього вимислу...

УЛАМКИ ФАКТІВ І ЛЕГЕНД

Існує цікава легенда, яку переповів Філарет (Гумілевський) (1805 – 1866 рр.), російський православний богослов, історик Церкви, професор і ректор Московської духовної академії. Начебто була в сумського полковника Герасима Кондратьєва сестра, свавільна й непокірна, яка розсварилася з братом і, зібравши ватагу, розбійничала на північ від Суминого городка, на до-

мав права. Окрім того, жінка могла розлучитися з чоловіком, якщо того забажає, і, згідно зі шлюбним договором, ніколи не залишалася «біля розбитого корита»: вона отримувала «віно» – частину посагу, якою чоловік не мав права розпоряджатися. Жінки з українських аристократичних сімей брали участь у підписанні найважливіших державних угод. Наприклад, у списках, що підтверджували чи заперечували чинність Люблінської унії 1569 року, є десятки жіночих імен. Наприклад, Василіса, княжна Ружинська, склала присягу за себе й за своє потомство; пані Михайлова Козинська, кастелянша Луцька – її зять мав право на підпис лише після матері сімейства; пані Васильєва Яковицька Марія, чий чоловік перебував у полоні в Москві, присягала за себе й за своє потомство. Широкими юридичними правами користувалися не лише жінки вельможних чоловіків. Велика повага до жінки, матері роду, виявлялася й у тому, що її підпис у разі втрати чоловіка при укладанні цивільних угод важив більше, ніж підпис її дорослих синів з усіма становими правами, і ставився першим, бо жінка була на чолі родини. Але, зауважу, це не був матриархат, це не були зародки нав'язлої в зубах емансипації. Це був чи не єдиний період в історії нормального ставлення до Жінки, Матері, Коханої не як до вищої чи нижчої істоти, а як до Людини.

Зовсім інша ситуація була в сусідній Росії. Якщо порівняти права, які мала українка й жінка-московка (корисно перечитати драму «Боярина» Лесі Українки), то відразу впадає у вічі безправ'я навіть іменитих і можновладних російських бояринь, намертво захованих за високими парканами й стінами теремів, вихованих у рабській покірності чоловіку, який мав право розпоряджатися дружиною як завгодно. «Жена да убоится мужа своего» – ось головний релігійний постулат, який змалечку вбивався в голови росіянкам. В Україні ж головний принцип, на якому будувалося родинне життя, був не страх, а взаємна повага й любов. Ось як описує українців В. Ізмайлов («Путешествіє въ полуденную

повагу й повну довіру. Задokumentовано підписи дружин гетьманів і козацької старшини – Петра Конашевича-Сагайдачного, Данила Виговського, рідного брата відомого гетьмана. Жінка Семена Палія вміла гідно переговорити з іноземними послами, які приїздили в «палієву державу». У відповідальний момент українки проявляли себе і як військові організатори. Історія зберегла свідчення про їхні подвиги. Так, Ганна Борзобогата-Красенська, яка управляла казною Луцької єпархії, під час нападу на її маєток князя Андрія Курбського, відбила атаки кількочисельного загону шляхти й з мечем у руках, на чолі невеликого загону, розігнала вояків короля Стефана Баторія. Під час оборони міста-фортеці Буші (тепер село Ямпільського району Вінницької області) в листопаді 1654 року Олена Зависна вбила свого чоловіка, сотника Зависного, який «продався» полякам. У нерівному бою більшість захисників полягла, і польсько-шляхетське військо вдерлося до фортеці. Олена підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів і вона сама. Відомо також, що сестра полковника Івана Донця в ролі кіннотника брала безпосередню участь у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649 році. Під час однієї з атак загинула.

Часто жінки допомагали воїнам на полі бою. На ворогів наводили жах жінки, що сиділи на мурах і дахах будинків обложених міст, чарами, молитвами «відводили» від оборонців кулі та списи. Віра козаків у магічну силу цих берегинь була безмежною. Але жінка не намагалася будь-що замінити чоловіка у чисто «чоловічих» сферах діяльності. Просто в той тривожний час уміння володіти зброєю, триматися в сидлі, стати в разі небезпеки надійною помічницею захиснику родини й країни були необхідними умовами виживання як для жінки, так і для нації в цілому.

НЕВГАМОВНА СЕСТРИЦЯ

То якою була вона, Маруся, сестра полковника Кондратьєва? Відомо, що Герасим був сином «значного козака», мав гострий розум, крутий характер, видатні організаційські здібності й, звичайно, непогану освіту. Що заважає нам припустити ті ж самі якості у його сестри? Щодо освіти, то діти козацької старшини завжди були, як мінімум, грамотними. Організаційські здібності? Спробуйте тримати в покорі «шайку голоти», та ще й забезпечити їй виживання в Дикому полі, а не за надійними стінами фортеці! Та й характер, очевид-

ки на проїжджих московських купців. Герасим двічі говорив з нею, намагався настановити на розум. Але Марія (начебто таким було її ім'я) знов бралася за своє. Врешті полковнику урвався терпець, він спіймав сестру на гарячому й «засадив до кам'яної стіни й замурував». «Не будемо захищати вірогідність подій, проте народне оповідання у всякому разі дає зрозуміти, яким народ уявляв собі Герасима Кондратьєва», – пише Філарет.

Легенда так би й залишилася легендою, але 1936 року під час реставраційних робіт студенти Сумського машинобудівного технікуму знайшли в мурах Воскресенської церкви людський скелет. Ніхто, звичайно ж, його не досліджував – такі були часи. Добре, що Господь уберіг від знесення саму церкву, якій радянською владою вже було винесено вирок. Але легенда начебто отримала підтвердження: ось він, той кам'яний мішок, до якого замурували свавільну отаманшу! Адже Воскресенська церква будувалася як родинна усипальниця сім'ї Кондратьєвих. Але... Запитань, як виявилось, тільки додалось. Усі дослідники життя й діяльності родини Кондратьєвих наводять вищезгадану легенду, деякі – факт знайдення скелету в стінах Воскресенської церкви. Коментарі? Якими можуть бути коментарі, якщо жодного документального свідчення про розбійницю Марусю історія не зберегла. Дехто намагається повернути цю оповідку на користь Герасима Кондратьєва, мовляв, ось який лицар був, справедливий настільки, що власної сестри не пожалів для суспільного блага! А що розправа була надто жорстокою – так часи ж були тривожні, звичай варварські... Але часи завжди однакові. Як на мене, така жорстокість якось не в'яжеться з обтесаним з усіх боків, хоч одразу на п'єдестал, образом засновника Сум. Він був передусім людиною – а потім уже полковником, суддею, «фундатором», «будівничим». Помилявся, любив, страждав, шукав порозуміння з сестрою. Очевидно, не знайшов.

Варто тільки припустити, нехай навіть просто із жіночої солідарності, що Маруся не була такою вже поганою, як її малює поголос. «Бандитка», «гуляща», «свавільна»... У такій благополучній сім'ї – і раптом така паршива вівця. Чому б це? Утім, жіноча солідарність може здатися річчю несерйозною для подібних припущень, хай навіть і проти свята 8 Березня. То візьмемо юридичний термін – презумпція невинності. І подивимось на легенду під іншим кутом зору...

ВІДСТУП. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

Упоказаній Україні жінка, як більше ніде в Європі, була рівноправна з чоловіком. Вона мала юридичне право самостійно виступати в суді, про що навіть не мріяли жінки сусідньої Росії й європейських країн. Дівчина могла сама обирати собі чоловіка, посвататися до вподобаного парубка. І якщо парубок міг отримати гарбуза при сватанні, то дівчині відмовити не

думав. В їхньому домашньому господарстві крашу гармонію й порядок, ніж влада й послух у нас. Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них – гарна, проворна й приваблива». Арабський мандрівник, архідиякон Павло Алепський, у середині XVII ст. двічі побувавши в Україні, писав: «Починаючи з Рашкова, по всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях...»

Стосунки між російською й українською православними церквами на Слобожанщині завжди були каменим спотиканням. Більш ортодоксальна й консервативна російська церква вважала вихідців з Правобережної України мало не язичниками-єретиками. Їх навіть перехрещували наново. Але навряд чи справа була у розходженнях обрядовості, по суті своїй не таких вже й великих. Московських патріархів, очевидно, дратувала волелюбність, висока освіченість, незалежний характер українців. Те, що вони вважали гідністю, для Москви було гординою – одним із страшних гріхів. Після Унії 1569 року, коли українці були позбавлені власної державності, світська влада зосередилася в руках польського уряду, а католицька та уніатська церкви посилили до нестерпності гноблення народу, чи не єдиним національним осередком в Україні стала «рідна православна церква» – ця своєрідна «держава духу». Мабуть, московський цар не раз пожалкував, що дозволив слобожанам облаштовувати життя «за черкаськими обикностями», тобто за усіма законами й правами, які вони мали на Правобережжі. Якому ж самодержцю захочеться мати під боком волелюбну республіку! Тому з «обикностей» залишилися тільки народні звичаї, український колорит, та й ті зазнавали утисків. «Ми наказали суворо заборонити на Різдво Христове і Богоявлення гукаати Коляду, Усеня і Плуг, співати бісівських пісень», – писав у своїй грамоті до одного з посланих до України воевод цар Олексій Михайлович. Далі він погрожував: ті люди, які підуть колядувати, «будуть нами переслідувані й жорстоко покарані... їх наказуємо ловити й за ці провини карати за нашим указом». Наступ з боку Росії відбувався на юридичному, майновому й релігійному фронтах. І першою втрачала права жінка.

УКРАЇНСЬКІ АМАЗОНКИ

Почуття гідності й поваги, що оточували українську жінку в козацькі часи, сприяли тому, що вона підносила до високого розуміння інтересів народу й вітчизни. Збереглися адміністративні документи дружини Богдана Хмельницького, Ганни Золотаренко, котрі свідчать про її освіченість, розуміння тогочасних проблем України. Не задовольняючись лише роллю дружини, вона була спільницею й помічницею гетьмана, який мав до неї

тися й довгий час втримувати таке протистояння з сім'єю, до того ж очолюваною найвпливовішою й наймогутнішою людиною в окрузі. Згідно з тими ж «черкаськими обикностями», сестра мала майже такі ж майнові права, як і пан полковник. Врешті решт, вона була найбагатшою нареченою на території Сумського полку. Щоб утекти від такого добра до лісу, на велику дорогу, жінці треба мати поважні причини. Власне, сам Філарет Гумілевський, що переповів легенду про Марусю Кондратьєву, не дає відповіді на це питання, зауважуючи, що вона, швидше за все, займалася розбоєм «з молодечтвом». Суто чоловіче пояснення. Думаю, професійні психологи мене підтримають: такого роду молодечтво не властиве жіночій натурі. Окрім того, історію про отаманшу, що грабувала московських купців на дорогах, що вели до Росії, розповів московський же священник. Тим більше, надто вже впадає у вічі різкий контраст між образом сестри-бандитки з легенди й збірним портретом української жінки тих часів, складеним за історичними свідченнями й документами. Що ж могло стати причиною конфлікту між двома рідними людьми, конфлікту, який поставив їх по різні боки барикад?

Відомо, що Герасим через своїх нащадків поріднився з напльхетнішими українськими родами, які обстоювали незалежність України, її автономізацію – родинами Павла Полуботка, Івана Самойловича, Данила Апостола. Навіщо? Припустимо, що усі його сини пережилися з великого кохання. Але вірогідніше – за батьковим розрахунком. Можливо, й сестрі було визначено місце у далекоглядних політичних планах амбітного сумського полковника? Відмовитися, втекти від шлюбу з нелюбом для української жінки було природнішим, ніж покірно підставляти голову під вінець. А якщо припустити, що цей нелюб міг бути москвитом, якому завжди лояльний і законослухняний Кондратьєв не міг відмовити, усе стає зрозумілим.

Можливий ще один варіант. З легенди зрозуміло, що Маруся, очевидно, добре володіла зброєю, ще й могла керувати «військовою одиницею», чи то пак ватагою, шайкою – як би це не називалося. Для жінок того часу того часу такі здібності були невідомі. Дехто з дослідників життя Кондратьєва вважає, що він міг брати участь у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Зважаючи на патріотичні настрої й розуміння козацкими інтересів України, сестра могла бути Герасиму вірною помічницею й порадицею. Але, прийшовши на «вільні землі», поступово стала розуміти, що козаки потрапили з вогню та в окріп: обіцянні московським царем «вольності» чим далі, тим більше ставали порожніми папірцями, а москвити були нічим не кращі за ляхів. І брат, який до цього був вірним послідовником Батька Хмеля, стає таким же вірним царським слу-

(Продовження на сторінці 15)